

IN MEMORIAM

Dr. ADEM HANDŽIĆ
(1916.-1998.)

Adem Handžić rođen je u Tešnju 4. maja 1916. godine. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a u Sarajevu je završio Gazi Husrev-begovu medresu 1935. godine i Višu islamsku šerijatsko-teološku školu 1940. godine. Po završenom školovanju stupio je u službu u Šerijatskom sudu u Tešnju kao pripravnik gdje je ostao do kraja 1942. godine. Kako je bio ranije dobio stipendiju "Alexander von Humboldt Stiftung" za nastavak orijentalističkih studija, napustio je službu pripravnika u Šerijatskom sudu u Tešnju i od kraja 1942. godine nastavio studije na Orijentalnom institutu Univerziteta u Beču, gdje je pet semestara slušao predavanja turkologa Janskog i Dude, te arabiste Koflera. Po završetku Drugog svjetskog rata i povratka u domovinu službovao je u privrednim preduzećima u Doboju, uglavnom u finansijskim institucijama, od 1946. do 1951. godine. Te godine primljen je u Orijentalni institut u Sarajevu kao asistent-osmanista. Nakon tri godine izabran je u stručnog saradnika, u kojem zvanju je ostao šest godina, da bi 1966. godine bio izabran za višeg stručnog saradnika i u tom zvanju proveo gotovo deset godina. Doktorirao je 28. januara 1970. godine na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i odmah poslije toga, 24. aprila 1970. bio je izabran u zvanje višeg naučnog saradnika, a u oktobru mjesecu 1975. godine u najviše naučno zvanje, naučnog savjetnika Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Iz navedenih podataka vidi se da je Adem Handžić relativno kasno počeo da se bavi naučnoistraživačkim radom, na što je, svakako, utjecalo ratno stanje i, sigurno, nepostojanje odgovarajućih naučnih institucija u našoj zemlji, sve do osnivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu. Isto tako vidi se da je on prošao kroz cijeli stručni i naučni proces usavršavanja u Orijentalnom institutu i na taj način postao kompletan stručnjak u oblasti osmanistike i orijentalistike. Njegovo kretanje u službi i napredovanje u istoj teklo je gotovo ravnomjerno u zavisnosti od rezultata koje je ostvarivao u nauci.

U svome naučnoistraživačkom opusu Adem Handžić, kao osmanista, bavio se historijom Bosne u ranijem periodu osmanlijske vlasti, i to problematikom koja je zahvatala historijsko-geografska pitanja, pitanja

privrede, demografije, urbanog razvoja i kulturno-historijska pitanja. Manje se bavio pitanjima političke historije, iako i na tom području ima vrlo zapažen rad o Hekim-oglu Ali-paši, koji se odnosi na period prve polovine 18. stoljeća.

Radovi Adema Handžića su u najvećem broju naučnoistraživačke studije, a nekoliko značajnih radova su iz područja izdavanja arhivske građe, tj. stručni radovi.

Nekoliko desetina radova koje je objavio Adem Handžić predstavljaju bazna istraživanja u oblasti osmanistike i oni su u najvećem broju analitičkog karaktera. Posmatrani svaki za se, ti radovi predstavljaju po jedan značajan doprinos historijskoj nauci u Bosni i Hercegovini. Pri tome posebno ističemo izuzetnu ozbiljnost kojom se Handžić u svim njegovim radovima odlikovao. Njegovi radovi nastali su pretežno na osnovu autentične i do tih vremena nekorištene turske arhivske građe, ali i građe druge provenijencije. U mnogim pitanjima njegovi radovi predstavljaju pionirske korake u rasvjetljavanju i izučavanju historije Bosne i nekih područja izvan Bosne.

Adem Handžić je svoja istraživanja u najvećem dijelu usmjerio na izučavanje historije sjeveroistočne Bosne i donekle srednje Bosne. To je razumljivo ako se ima na umu koliko je bila, općenito, neistražena historija Bosne ili neistražena na osnovu validnih izvora, pa je gotovo nezamislivo da se jedan čovjek bavi cijelim prostorom Bosne gdje postoje određene specifičnosti u raznim regijama. Ali zahvaljujući njegovim radovima regija sjeveroistočne Bosne je danas u pogledu istraženosti daleko ispred drugih oblasti u Bosni. Međutim, njegovi radovi imaju vrlo često općenit značaj za cjelovitu historiju Bosne pa i za neka pitanja historije Osmanlijskog carstva.

Ako bismo kvalificirali njegove radove po značaju, onda bismo, bez sumnje, izdvojili one koji se odnose na razvoj gradova u Bosni za vrijeme osmanlijske vlasti, te radove koji tretiraju privredu Bosne u tom periodu, osobito rudarstvo. U tim pitanjima on je izrastao u izvanrednog specijalistu.

Kad se tiče pitanja nastanka i razvoja gradskih naselja u Bosni onda treba istaknuti njegovu relativno obimnu studiju "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u 16. stoljeću - uloga države i vakufa" (*Prilozi za orijentalnu filologiju* 25/1975, Sarajevo 1977, 133-169). U toj studiji je Handžić po prvi put postavio pitanje o organiziranom i planskom nastajanju gradova i odnosa države i vakufa u tome. Handžić je odmah raščistio sa pogrešnim shvatanjem o stihijskom nastajanju gradova i utvrdio da se ništa u tom pogledu nije odvijalo stihijski. Zatim je stavio u relacije državu i vakuf i njihovu ulogu i značaj u tom pogledu. Vakufi jesu igrali značajnu ulogu u nastanku gradova, ali oni to ne bi mogli biti bez državnog usmjerenja i planiranja, pa i nastanak samih vakufa bio je u zavisnosti od državne politike u tom pogledu, te potreba države na određenim područjima, kako iz privrednih razloga tako i potreba državne politike. Nijedan grad nije mogao nastati bez odobrenja države, jer je to strateško pitanje i država to nije htjela prepustiti nikakvoj stihiji ili privatnoj volji pojedinaca. S druge strane, najveći broj gradova je nastao

nakon izravne naredbe sultana i države. Vakuf ima smisao općeg dobra i opće koristi i on je kao takav utvrđen u najranijim periodima islamske države. Pa i samo ustupanje državnog zemljišta u privatno vlasništvo imalo je prvenstveni cilj da se to zemljište upotrijebi u opće svrhe i da se podižu objekti sakralne, karitativne ili utilitarne prirode, iz čega su gotovo redovno nicala gradska naselja. U tom radu Handžić je naveo sve elemente bitne za navedenu problematiku i donio čitav niz primjera za to. Ovaj rad daje mogućnost da se postavi teorija o nastanku gradova u Bosni, ali i na drugim mjestima. Naime, Bosna kao isturena granična zemlja ima niz specifičnosti koje su dolazile do izražaja i u pogledu nastanka gradova. Jasno je da je nastankom gradova došlo do diferenciranja rajinskog stanovništva na seosko i gradsko.

U navedenu kategoriju radova spada i njegovo najznačajnije djelo *Tuzla i njena okolina u 15. i 16. vijeku* (Svjetlost, Sarajevo, 1975, 1-402). To je zaista kompletna analitička studija o tome gradu i njegovoj okolini. Takvu studiju nema nijedan drugi grad u Bosni. Rađena je na osnovu turskih izvora, pretežno popisnih knjiga (deftera). Imajući na umu da se taj grad razvio upravo za vrijeme osmanlijske vlasti i u tom periodu, to znači da smo o tom cijelom području imali vrlo malo znanja. Adem Handžić je pratio svaku relevantnu činjenicu i svaki podatak koji je imao značaja u razvoju te oblasti i minucioznom analizom povezivao te činjenice u jednu čvrstu logičku cjelinu, tako da nam je ponudio objektivnu naučnu sliku razvoja Tuzle od urbanog embrija do razvijene gradske cjeline orijentalno-islamskog tipa i centra te oblasti u političkom, kulturnom i privrednom smislu. On je sasvim utemeljeno uočavao političke, društveno-ekonomske, demografske i druge elemente koji su utjecali na razvoj ovoga grada. Naravno, prikazao je sve te elemente u njihovom međusobnom odnosu i utjecaju jednih na druge. Svakako, s obzirom na stanje u tome vremenu, on je tu prikazao odvojeno razvoj Gornje i Donje Tuzle i razlike među njima, odnosno njihov status i donekle različit razvoj u ranom vremenu osmanlijske vlasti. Osobito je interesantno, što je Handžić i objasnio, kako zatečena i kasnija demografska slika utječe na razvoj ovih gradova, s posebnim osvrtom na širenje islama u tim gradovima i njihovoj okolini. U vezi s nastankom ovih gradova Adem Handžić je morao objasniti i tzv. muafijet (oslobođenje od određenih poreza) i njegovu ulogu i značaj u nastanku i položaju gradova općenito. On je tome pitanju posvetio i poseban rad u kojem je to pitanje opširno analizirao i, mislimo, sasvim ispravno uočio značaj toga pitanja ("Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u 16. vijeku", *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2, 1974, 60-78). U suštini, to je činjenica na kojoj se bazira diferenciranje proizvodnog stanovništva na gradsko i seosko (rajinsko). Istina, Handžić je izbjegavao da pokaže kako se tim muafijetom objektivno stvara građanski sloj stanovništva, što je u našoj povijesti imalo veliki značaj. Naravno, Handžić je objasnio i pitanje oporezivanja pojedinog stanovništva, gradskog i seoskog. U studiji o razvoju Tuzle Handžić je donio nepobitne podatke o starosjedilačkom i koloniziranom stanovništvu i njegovu društvenom statusu, što je veoma značajno za historijska istraživanja općenito. On je ovdje znao da izide izvan kruga Tuzle i njene okoline, jer su ga na to prisiljavali dokumenti koji su

pokazivali višestruku penetraciju stanovništva, osobito onoga koje je doseljavalo nanovo u Bosnu iz raznih krajeva ili Bosne ili nekih drugih oblasti. U okviru te studije Handžić je opservirao i pitanje solarstva na tom području, te status solana i onih radnika koji su opsluživali te solane, njihov društveni i ekonomski status, odnosno način njihova oporezivanja i njihove privilegije. Svakako da je na to imalo utjecaja i to kome su pripadali prihodi od tih područja. Očito, zbog toga što su ti prihodi pripadali fisku ili carskom hasu, o njima je vođena posebna briga. Naravno, Handžić tu uočava da u ranijem periodu, iako je proces širenja islama bio uzeo velikoga maha, nema nikakve podvojenosti u vjerskom pogledu i da kršćani i muslimani zajedno učestvuju u produkcionom procesu, ma kakav on bio. Handžić je sasvim ispravno zaključio da je starosjedilačko stanovništvo bilo katoličko (ili po nama kriptobogumilsko), a da pravoslavlje dolazi sa kolonistima iz područja Crne Gore, jugoistočne Hercegovine ili područja Srbije, te evidentira nastanak prvih pravoslavnih bogomolja tek u četvrtoj deceniji 16. stoljeća, za razliku od katoličkih koje Osmanlije tu zatiču. Njegova razmatranja sasvim se podudaraju sa istraživanjima nekih drugih naših osmanista da pravoslavlje u Bosni nije egzistiralo, ili ne ni u kakvom značajnom vidu. (Neke razlike postoje u jugoistočnom dijelu Hercegovine). Handžić, mislimo, dobro uočava situaciju sa katoličkim manastirima i njihovu sudbinu nakon dolaska Osmanlija. Naravno, prihvatajući opći stav o etničkim pripadnostima (u savremenom dobu), Handžić i konfesionalne promjene poistovjećuje sa etničkim promjenama, bar kad se tiče pravoslavnog stanovništva, dok katoličko jednostavno naziva starosjedilačkim. Možda se u tim razmatranjima ne bi moglo sasvim složiti sa Handžićem. Dakle, jasne su konfesionalne promjene na tom području i te konfesionalne promjene utječu na nestanak ili slabljenje katoličkih institucija vjere, mnogo više nego neki drugi elementi. Handžić tu uvodi i razlog - razvoj muslimanskih četvrti u pojedinim mjestima. To jeste u vezi sa nastankom gradova, ali ne u potpunosti i sa potiskivanjem katoličkih institucija. Ali, u svakom slučaju to je izuzetna studija i veoma veliki doprinos historijskoj nauci Bosne.

U svojim studijama o nastanku i razvoju nekih gradova u sjeveroistočnoj Bosni, kao što su Zvornik, Srebrenica, Bijeljina, Derventa, Modriča i Brčko, Handžić je udario temelje daljnjem izučavanju nastanka gradova u Bosni uopće. U tim radovima Handžić je pokušao da pronikne u logiku nastanka otvorenih gradskih naselja u Bosni i u tome izdvaja prvenstveno komunikacijske potrebe, privrednu djelatnost i stvaranje uporišta osmanske vlasti. Neki od tih gradova nastaju intencijom same države, a neki opet po privatnoj inicijativi pojedinih velikaša koji svoja privatna dobra zavještaju za izgradnju gradova, ali na osnovu državnih instrukcija i potreba, kako smo to naprijed naveli. O tome svjedoče nazivi velikog broja gradova u Bosni. U vezi s nastankom gradova Handžić je ukazao i na način njihova nastanka u najranijem periodu osmanlijske vlasti i u kasnijem periodu, kada je osmanlijska vlast uhvatila čvrste korijene. U tom pogledu on ističe značaj derviša i derviških zavija kao prvih kulturnih i vjerskih institucija oko kojih su nastajali gradovi ("O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u 15.

stoljeću”, *POF* 31/1981, 1981, 169-178). On navodi neka mjesta koja su tako nastala. U kasnijem periodu ovi objekti postaju isključivo mjesta upražnjavanja derviških seansi, a na njihovo mjesto dolaze utilitarni objekti, hanovi i karavan-saraji i institucije ortodoksije - kako to navodi Handžić - i oni postaju zameci novih gradskih naselja. Handžić uvodi dervise kao ljude koji su imali utjecaja na prihvatanje islama u Bosni, kakav je bio slučaj i u ostalim dijelovima Osmanlijskog carstva, posebno u Rumeliji. Dervisi su to, po Handžiću, radili po privatnoj inicijativi, a ne po nalogu ili usmjeravanjima od strane državne vlasti. Nema sumnje da su takve pojave vidljive, ali to nikako nema značaj uvođenja u proces. Danas se znaju i mnogi daleko važniji razlozi za to. No, Handžić je u pravu kada kaže da se islam nije širio pod prisilom zvanične vlasti niti kakvih institucija koje je vlast osnivala u te svrhe. U svome radu “O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu” (*POF* 41/1991, 1991, 37-52), Handžić je otišao dalje u svojim razmatranjima o tom pitanju i tu sasvim ispravno uveo političke, društveno-ekonomske i socijalne elemente, uz položaj same zemlje Bosne u vremenu pomjeranja granica Osmanlijskog carstva daleko od granica Bosne, kao i status stanovništva Bosne u okviru novog osmanlijskog društveno-ekonomskog sistema. Ova situacija ima možda najviše zasluga za širenje islama, uz veoma slabu privrženost vjeri u Bosni uopće, podjednako kod starosjedilačkog i novopridošlog stanovništva. A to je, što je i Handžić istakao, da se mora voditi računa o tome kakva je situacija vladala u Bosni prije dolaska Osmanlija. Danas mi znamo da je ta situacija bila vrlo haotična i to pod utjecajem promjene politike bosanskog kralja prema pripadnicima pojedinih vjera. U pogledu širenja islama ili islamizacije (termin on upotrebljava), Handžić je začudo popustio pred mišljenjima nekih pisaca koji nisu mogli imati temeljit uvid u arhivsku građu, pa je prihvatio njihove tvrdnje, nastale na osnovu nekih sumnjivih izvora, kako je odmah po padu Bosne veliki broj našega stanovništva prešao na islam. Tu je odstupio od strogog pridržavanja i vezivanja za arhivske izvore u čemu je, inače, Handžić bio dosljedan. I Handžić stoji na stajalištu, a na osnovu turskih izvora, da je širenje islama bio dugotrajan proces i da je u njemu vidljiva ravnomjerna postupnost, što je on u analizama o strukturi stanovništva sam dokazao. Dakle, iako to pitanje nije sveobuhvatno razriješeno, Handžićev doprinos tome, uz određene oscilacije, je svakako značajan.

Handžićeva razmatranja o demografskim prilikama, bilo u zasebnim studijama bilo u okviru drugih radova, predstavljaju dragocjen doprinos u proučavanju toga pitanja. Iako se ona odnose pretežno na sjeveroistočnu Bosnu, imaju općenit značaj. Mislimo da je on dao do sada najiscrpnije analize toga pitanja u našoj historiografiji. Pri tome mislimo, osobito, na vlaško stanovništvo, koje je uglavnom i predstavljalo kolonizacioni element u Bosni, što svojom voljom i potragom za boljim uslovima, što planskim usmjeravanjem od strane države. Ovaj socijalni, ali i etnički, u to vrijeme nesrpski element je odigrao dvostruku ulogu: prvo - naseljavanje pustih prostora nastalih pod utjecajem ratnih dejstava ili pomjeranjem sjedilačkog stanovništva iz ekonomskih razloga u gradska naselja ili na druga mjesta, i

drugo - oni su bili element pravoslavizacije u Bosni. Handžić je (kao i neki drugi osmanisti) to vrlo temeljito analizirao i dokazao. To je, inače, jedna od karakteristika cjelokupnog demografskog kretanja u Bosni. Handžić je manje govorio o takvoj pojavi i kod katoliciziranja određenih prostora Bosne. Pri takvim razmatranjima Handžić je rasvijetljavao i unutrašnju organizaciju vlašskog stanovništva, kao vid lokalne samouprave, odnosno kao element privilegiranja ovog socijalnog elementa. (U tom pitanju ima određenih razilaženja među nekim osmanistima). To je poznato organiziranje u vidu knežina ili vlaških džemata. Naravno, Handžić je govorio o tom stanovništvu kao poluvojničkom elementu koji su osmanlijske vlasti jednostavno inkorporirale u svoj sistem, a njihove starješine u vojničku klasu sa timarskim posjedima. Na taj način su imali dovoljnu masu za vojničke poslove pozadinskog tipa, a zbog njihove pokretnosti i za koloniziranje određenih prostora, sve dokle su potrebe iziskivale. Vlasti su taj dio stanovništva pokušavale sedentizirati i prevesti na zemljoradnju. Jedan dio toga stanovništva, kao što su vojnuci i martolozi, vlasti su upotrebljavale za posade u utvrđenim gradovima dosta dugo, čak i nakon što bi prešli na islam. Handžić je ovo pitanje veoma argumentirano i temeljno obradio na području sjeveroistočne bosne i prikazao nam sve posljedice takvog stanja u demografskoj slici Bosne ili ovog područja, koje je najkarakterističnije po kolonizaciji. U vezi s pitanjem stanovništva Handžić je elaborirao i pitanje starosjedilačkog stanovništva i njegov položaj u Bosni.

Dugo bi nas odvelo ako bismo analizirali sve njegove radove. Još želimo navesti da je Handžić prvi put u našoj historiografiji obradio rudarstvo na području sjeveroistočne Bosne, posebno solarstvo, uzimajući u obzir cjelokupnu regulativu u vezi s tim, i bacajući pogled uopće na rudarstvo u Bosni. To je također njegov izravni doprinos unapređenju historijskih istraživanja u Bosni.

Handžić se u nekoliko navrata okušao i u obradi pojedinih kulturno-historijskih događaja. Tako npr. o hamzevijama kao ekstremno heterodoksnom redu koji je nosio implikacije stvaranja nereda u Bosni i njihovu progonu od strane zvanične vlasti ("O progonu hamzevija u Bosni 1573. godine" /zajedno sa M. Hadžijahićem/, *POF* 20-21/1970-71, 1974, 51-70). On je tu utvrdio značajne podatke o dervišu Hamzi, odnosno šejhu Hamzi iz Orlovića, sela nedaleko od Zvornika, koji je bio osnivač tekije u tom mjestu, ustvari prvi šejh te tekije, a osnivač joj je bio zvornički sandžakbeg. On je utvrdio da onaj Hamza-Bali koji je smaknut zbog heterodoksije i anarhičnog djelovanja nije onaj Hamza-Dede koji je bio prvi šejh te tekije, ali su bili u srodstvu. Vremenska razlika je među njima otprilike šest decenija.

Konačno, rad "Bosanski namjesnik Hekimoglu Ali-paša" (*POF* 5/1954-55, 1955, 135-180), jedini rad koji ima isključivo političke karakteristike, je njegov prvi naučni rad u kojem je on donio nove podatke o tome namjesniku i njegovom najznačajnijem djelu o pobjedi pod Banjalukom 1737. godine. Tim radom je Handžić skrenuo na sebe pažnju i potvrdio svoju predestiniranost za naučnoistraživački rad.

Još da spomenemo da je Handžić učestvovao na brojnim domaćim i inozemnim naučnim skupovima sa zapaženim naučnim priopćenjima i referatima.

Mi skrećemo pažnju na bibliografiju Adema Handžića i neizostavnu potrebu istraživačima da se koriste njegovim rezultatima.

Iz onoga što smo ukratko iznijeli o radovima i naučnim rezultatima Adema Handžića jasno se pokazuje da je on predstavljao jednog od najznačajnijih historičara-osmanista u Bosni i Hercegovini. To mu je od strane tih historičara i priznavano. Bio je izuzetno cijenjen kao čovjek beskrajne ozbiljnosti, visoke naučne akribije i naučnik kojemu se moralo vjerovati. U svakom pokušaju pisanja historije Bosne ili pitanja iz te historije kojima se on bavio, njegovi radovi su nezaobilazni, jer su to visoki, objektivni naučni rezultati, uzdignuti iznad ideologija ili političkih trendova. On je tipičan predstavnik sarajevske škole orijentalistike i osmanistike, koji se uzdizao uz istinske veličine naše nauke, pa i sam postao takva veličina.

Ahmed S. Aličić